

लोकशाही शासनात कृत्रिम बुद्धिमत्ता

मुकुंद येगावकर*

दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय भोकर

शोध सार

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही आधुनिक प्रशासनाची अविभाज्य घटक बनत आहे. लोकशाही शासनव्यवस्था ही मानवकेंद्री, मूल्याधिष्ठित आणि नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर आधारलेली असल्याने AI चा वाढता वापर हा केवळ तांत्रिक बदल न राहता मूलभूत राजकीय व नैतिक प्रश्न निर्माण करतो. या संशोधन निबंधात लोकशाही शासनात AI च्या वापरामुळे मानवतावादी मूल्यांवर जसे की स्वातंत्र्य, समता, न्याय, मानवी प्रतिष्ठा व उत्तरदायित्व निर्माण होणाऱ्या आव्हानांचे, विश्लेषणात्मक अध्ययन करण्यात आले आहे. भारतीय व जागतिक उदाहरणांच्या आधारे AI कसे लोकशाही मजबूत करू शकते तसेच कसे दुर्बलही करू शकते, याचा चिकित्सक आढावा घेण्यात आला आहे. हा अभ्यास पूर्णतः गुणात्मक, सैद्धांतिक व उदा. असून मराठी संदर्भग्रंथांच्या आधारे मांडलेला आहे

बीज शब्द: लोकशाही, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मानवतावाद, मानवाधिकार, अल्गोरिदमिक शासन

Received: 02/12/2025
 Accepted: 17/01/2026
 Published: 31/01/2026

*Corresponding Author:

मुकुंद येगावकर

Email: dbcpoli@gmail.com

1. प्रस्तावना

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence – AI) चा वाढता वापर हा केवळ प्रशासनाच्या तांत्रिक कार्यक्षमतेत झालेला बदल नसून, तो लोकशाही शासनाच्या मूलभूत राजकीय व नैतिक अधिष्ठानालाच आव्हान देणारा घटक ठरत आहे. लोकशाही व्यवस्थेत निर्णयप्रक्रिया मानवी विवेक, लोकप्रतिनिधित्व आणि उत्तरदायित्व या तत्वांवर आधारित असते; मात्र AI आधारित शासनात निर्णय अल्गोरिदम, डेटा आणि संभाव्यतांवर अवलंबून राहू लागतात. परिणामी, सत्तेचे केंद्रीकरण मानवी प्रतिनिधींकडून तांत्रिक प्रणालींकडे सरकते, ज्यामुळे लोकशाहीतील सत्तावाटप आणि नागरिकांचा सहभाग या संकल्पना नव्याने प्रश्नांकित होतात. या अर्थाने AI ही केवळ प्रशासकीय साधन न राहता राजकीय सत्ता वापरण्याचे नवे माध्यम बनते. यासोबतच AI चा वापर लोकशाहीतील नैतिक मूल्यांवरही गंभीर परिणाम घडवतो. स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठा ही मानवतावादी मूल्ये लोकशाहीची नैतिक चौकट ठरवतात; मात्र AI आधारित निर्णयप्रक्रिया या मूल्यांना अनेकदा अप्रत्यक्षपणे बाधा पोहोचवते.

अल्गोरिदमिक पक्षपात, सततची डिजिटल पाळत, आणि नागरिकांचे “डेटामध्ये रूपांतर” ही स्थिती मानवी स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठेवर मर्यादा आणते. विशेषतः सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांसाठी AI आधारित शासन अन्यायकारक ठरू शकते, कारण अशा प्रणाली मानवी परिस्थिती व संदर्भाचा पुरेसा विचार करत नाहीत.

म्हणूनच, AI चा वाढता वापर लोकशाही शासनात केवळ तांत्रिक सुधारणा म्हणून पाहता येत नाही; तो मूलतः राजकीय सत्ता, नैतिक उत्तरदायित्व आणि मानवकेंद्री लोकशाही मूल्यांशी निगडित प्रश्न निर्माण करतो. राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून AI ला “मूल्य-तटस्थ तंत्रज्ञान” न मानता, त्याच्या सामाजिक, राजकीय आणि नैतिक परिणामांचे चिकित्सक मूल्यमापन करणे अपरिहार्य ठरते. लोकशाहीचे मानवी स्वरूप टिकवण्यासाठी AI चा वापर मानवतावादी व उत्तरदायी चौकटीत मर्यादित ठेवणे ही आजच्या शासनव्यवस्थेची महत्त्वाची गरज आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही आधुनिक प्रशासनाची अविभाज्य घटक बनण्यामागे मुख्य कारण म्हणजे शासनाच्या निर्णयप्रक्रियेत वेग, अचूकता आणि कार्यक्षमता वाढवण्याची गरज. पारंपरिक प्रशासनात मानवी अधिकारी माहिती

संकलन, विश्लेषण व निर्णय घेण्याचे काम करत असत; मात्र आजच्या डिजिटल युगात शासनासमोर माहितीचे प्रमाण प्रचंड वाढले आहे. अशा परिस्थितीत AI आधारित प्रणाली मोठ्या प्रमाणावरील डेटा (Big Data) अल्प वेळेत प्रक्रिया करून धोरणात्मक निर्णयांसाठी उपयुक्त निष्कर्ष देऊ शकतात. उदा., भारतातील डिजिटल इंडिया उपक्रमांतर्गत विविध मंत्रालये नागरिकांच्या तक्रारी, सेवा वितरण व योजनांची अंमलबजावणी यासाठी AI-आधारित डेटा विश्लेषणाचा वापर करत आहेत. यामुळे प्रशासन अधिक प्रतिसादक्षम झाले असले तरी मानवी विवेकाच्या भूमिकेबाबत प्रश्न निर्माण होतात (कुलकर्णी, 2021).

AI प्रशासनाचा अविभाज्य भाग ठरण्याचे दुसरे महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणजे सार्वजनिक सेवा वितरण. कल्याणकारी राज्यात लाभार्थ्यपर्यंत योजना पोहोचवणे ही मोठी प्रशासकीय जबाबदारी असते. भारतात आधार-आधारित प्रणाली, डिजिटल आरोग्य कार्ड, आणि ऑनलाइन शिष्यवृत्ती पोर्टल्स यामध्ये AI चा वापर केला जात आहे. उदाहरणार्थ, काही राज्यांमध्ये आरोग्य विभागाने रुग्णांच्या डेटावर आधारित आजाराने पॅटर्न ओळखण्यासाठी AI साधनांचा वापर केला आहे, ज्यामुळे संसाधनांचे नियोजन सुलभ झाले. मात्र याच वेळी चुकीच्या किंवा अपूर्ण डेटामुळे अनेक गरीब नागरिक सेवा वंचित राहिल्याची उदाहरणे समोर आली आहेत. यावरून असे दिसते की AI प्रशासनात समाविष्ट होत असली तरी ती सामाजिक वास्तवाशी सुसंगत नसेल तर लोकशाही मूल्यांना धक्का लागू शकतो (पाटील, 2023). आधुनिक प्रशासनात AI चा वाढता वापर कायदा-सुव्यवस्था आणि सुरक्षा व्यवस्थापनात देखील दिसून येतो. चेहरा ओळख प्रणाली, वाहतूक नियंत्रण, आणि गुन्हेगारीचे पूर्वानुमान यांसाठी AI वापरले जात आहे. काही देशांमध्ये, तसेच भारतातील महानगरांमध्ये, सार्वजनिक ठिकाणी AI कॅमेऱ्यांचा वापर वाढला आहे. राज्यशास्त्रीय अभ्यासकांच्या मते, यामुळे प्रशासन अधिक प्रभावी बनते; परंतु नागरिकांच्या खासगीपणावर (privacy) मर्यादा येतात. मिशेल फुको यांच्या सत्ताविचारानुसार, सतत निरीक्षण ही सत्तेची प्रभावी यंत्रणा असते. AI मुळे ही यंत्रणा अधिक सूक्ष्म व अदृश्य बनत असून त्यामुळे लोकशाहीतील स्वातंत्र्य संकल्पनेला नवे आव्हान उभे राहते (देशपांडे, 2022). याशिवाय, AI आधुनिक प्रशासनाचा अविभाज्य घटक ठरण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे धोरणनिर्मितीतील तांत्रिक सल्लागाराची भूमिका. आज शासन निर्णय घेताना केवळ राजकीय विचारांवर नव्हे, तर AI आधारित मॉडेल्सद्वारे मिळणाऱ्या अंदाजांवरही अवलंबून राहू लागले आहे. हवामान बदल, आर्थिक नियोजन, लोकसंख्या नियंत्रण यांसारख्या विषयांत AI प्रशासनाला दीर्घकालीन परिणामांचा अंदाज देऊ शकते. मात्र, राज्यघटनात्मक लोकशाहीत अंतिम निर्णय हा निवडून आलेल्या

प्रतिनिधींनी व मानवी विवेकानेच घ्यावा, अशी भूमिका अनेक अभ्यासक मांडतात. AI हे केवळ साधन आहे; निर्णयकर्ता नाही ही सीमा स्पष्ट न ठेवल्यास प्रशासन तांत्रिक सत्तेकडे झुकण्याचा धोका निर्माण होतो (मराठी विश्वकोश मंडळ, 2018).

2. मानवतावाद आणि लोकशाही शासन

मानवतावाद ही अशी विचारसरणी आहे जी मानवाला केंद्रस्थानी ठेवते आणि मानवी प्रतिष्ठेला सर्वोच्च मूल्य मानते. पाश्चिमात्य तसेच भारतीय राजकीय विचारांत मानवतावादाचे विविध पैलू दिसून येतात. भारतीय राज्यघटनेची प्रस्तावना ही मानवतावादी मूल्यांचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे, ज्यात न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे (आंबेडकर, 2019). लोकशाही शासनात मानवतावादाचा अर्थ असा की शासन निर्णय घेताना मानवी गरजा, भावना, सामाजिक संदर्भ व नैतिक परिणाम लक्षात घेतले जातात. नागरिक हा केवळ शासनाचा विषय नसून तो सहभागी घटक असतो. त्यामुळे निर्णयप्रक्रियेत मानवी विवेक, संवाद व सहमती यांना महत्त्व असते. कारण AI निर्णय हे मुख्यतः आकडेवारी, संभाव्यता आणि पूर्वनिर्धारित अल्गोरिदमवर आधारित असतात. परिणामी, मानवी अनुभव व नैतिक संवेदनशीलता दुर्लक्षित होण्याचा धोका निर्माण होतो. हीच बाब लोकशाही मानवतावादासाठी मूलभूत आव्हान ठरते. कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या (AI) वाढत्या वापरामुळे लोकशाहीची पारंपरिक सैद्धांतिक चौकट मूलभूतरित्या बदलत आहे. पारंपरिक लोकशाही सिद्धांतात निर्णयप्रक्रियेचे केंद्र मानवी विवेक, लोकप्रतिनिधी, चर्चात्मक प्रक्रिया आणि सार्वजनिक उत्तरदायित्व या घटकांवर आधारित होते. मात्र AI आधारित शासनात निर्णय डेटा-संच, अल्गोरिदम आणि स्वयंचलित मॉडेल्सच्या आधारे घेतले जाऊ लागतात. यामुळे लोकशाहीतील “मानव-केंद्रित निर्णयप्रक्रिया” हळूहळू “डेटा-केंद्रित प्रशासन” या दिशेने सरकते. परिणामी, लोकशाहीतील राजकीय निर्णय हा नैतिक आणि सामाजिक चर्चेचा विषय न राहता तांत्रिक कार्यक्षमतेचा प्रश्न बनतो. या बदलामुळे लोकशाहीतील उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता या मूलभूत संकल्पनाही नव्याने व्याख्यायित होतात. पारंपरिक व्यवस्थेत निर्णयासाठी लोकप्रतिनिधी किंवा प्रशासकीय अधिकारी जबाबदार धरता येत होते; मात्र AI आधारित निर्णयप्रक्रियेत “कोण जबाबदार?” हा प्रश्न गुंतागुंतीचा ठरतो. अल्गोरिदमची रचना करणारे तज्ज्ञ, डेटा पुरवणाऱ्या संस्था आणि निर्णय अंमलात आणणारे अधिकारी यांच्यात उत्तरदायित्व विखुरले जाते. त्यामुळे लोकशाहीतील लोकनियंत्रण कमकुवत होण्याचा धोका निर्माण होतो.

याचप्रमाणे, AI मुळे लोकशाहीतील नागरिक ही संकल्पनाही बदलते. पारंपरिक लोकशाहीत नागरिक हा सक्रिय, विवेकी आणि हक्क-जाणिव

असलेला घटक मानला जात होता; परंतु AI आधारित शासनात नागरिक अधिकाधिक डेटा-स्रोत म्हणून पाहिला जाऊ लागतो. सततची डिजिटल पाळत, भविष्यवाणी करणारी धोरणे आणि स्वयंचलित वर्गीकरण यामुळे नागरिकांच्या स्वातंत्र्यावर आणि राजकीय स्वायत्ततेवर मर्यादा येतात. त्यामुळे AI चा वापर लोकशाहीची सैद्धांतिक चौकट “मानवी सहभाग व नैतिक मूल्यांवर आधारित शासन” याऐवजी “तांत्रिक कार्यक्षमता व नियंत्रणावर आधारित शासन” या दिशेने वळवत असल्याचे स्पष्ट होते.

3. लोकशाही शासनात AI चा वापर

लोकशाही देशांमध्ये AI चा वापर प्रशासन अधिक कार्यक्षम करण्यासाठी केला जात आहे. भारतामध्ये आधार-आधारित सेवा वितरण, डिजिटल इंडिया, स्मार्ट सिटी योजना यामध्ये AI व डेटा विश्लेषणाचा वापर वाढलेला दिसतो. लोकशाही देशांमध्ये, विशेषतः भारतासारख्या विकसनशील लोकशाहीत, प्रशासन अधिक कार्यक्षम, जलद आणि पारदर्शक करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि डेटा विश्लेषणाचा वाढता वापर होत आहे. भारतातील आधार-आधारित सेवा वितरण प्रणाली हे याचे महत्त्वाचे उदाहरण मानले जाते. आधार क्रमांकाच्या आधारे लाभार्थ्यांची ओळख पटवून सबसिडी, शिधावाटप, पेन्शन आणि सामाजिक सुरक्षा योजना थेट लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या प्रणालीत बायोमेट्रिक डेटा आणि अल्गोरिदमिक पडताळणीचा वापर केल्यामुळे बनावट लाभार्थी कमी होतात आणि “गळती” रोखण्यास मदत होते. कुलकर्णी (2021) यांच्या मते, आधार प्रणाली ही डेटा-आधारित कल्याणकारी प्रशासनाची रतीय लोकशाहीतील एक महत्त्वाची पायरी आहे (Kulkarni, 2021). तथापि, या कार्यक्षमतेसोबतच काही गंभीर लोकशाही प्रश्नही निर्माण होतात. आधार-आधारित प्रणालीत तांत्रिक अडचणी किंवा बायोमेट्रिक अपयशामुळे अनेक वेळा गरीब, वृद्ध आणि श्रमिक वर्ग सेवा वितरणातून वंचित राहिल्याची उदाहरणे आढळतात. यामुळे लोकशाहीतील समता आणि न्याय या मूल्यांवर प्रश्नचिन्ह उभे राहते. देसाई (2020) यांच्या अभ्यासानुसार, AI व अल्गोरिदमवर आधारित निर्णयप्रक्रिया सामाजिक वास्तव लक्षात न घेता केवळ डेटा-तर्कावर आधारित असल्यास, ती लोकशाहीतील दुर्बल घटकांसाठी वगळणारी ठरू शकते (Desai, 2020). त्यामुळे कार्यक्षमतेचा दावा असला तरी मानवी हस्तक्षेपाचा अभाव हा लोकशाहीसाठी चिंतेचा विषय बनतो. याचप्रमाणे डिजिटल इंडिया आणि स्मार्ट सिटी मिशन अंतर्गत AI व डेटा विश्लेषणाचा वापर शहरी प्रशासन सुधारण्यासाठी केला जात आहे. स्मार्ट ट्रॅफिक व्यवस्थापन, पाणीपुरवठ्याचे नियोजन, कचरा व्यवस्थापन आणि सार्वजनिक सुरक्षेसाठी CCTV व चेहरा-ओळख तंत्रज्ञान वापरले जात आहे. पाटील (2022) Knowledgeable Research (KR) 2026, vol.5, Issue.02

यांच्या मते, स्मार्ट सिटी उपक्रमांमुळे शहरी प्रशासन अधिक प्रतिसादक्षम झाले असले, तरी यामुळे नागरिकांवर सतत पाळत ठेवली जाण्याचा धोका वाढतो (Patil, 2022). अशा परिस्थितीत लोकशाहीतील नागरिक स्वातंत्र्य आणि खाजगीपणा या मानवतावादी मूल्यांचा न्हास होण्याची शक्यता निर्माण होते. त्यामुळे AI चा वापर लोकशाही प्रशासनात केवळ कार्यक्षमतेपुरता मर्यादित न राहता, तो सत्तेचे स्वरूप आणि नागरिक-राज्य संबंध नव्याने परिभाषित करीत आहे.

4. मानवतावादी मूल्यांसमोरील प्रमुख आव्हाने

4.1 मानवी स्वातंत्र्य आणि खासगीपणावर मर्यादा

लोकशाहीत वैयक्तिक स्वातंत्र्य हे मूलभूत मूल्य आहे. मात्र AI आधारित पाळत यंत्रणा जसे की, चेहरा ओळख प्रणाली, डिजिटल ट्रॅकिंग नागरिकांच्या खासगी आयुष्यावर गंभीर परिणाम करतात. नागरिक सतत निरीक्षणाखाली असल्याची भावना निर्माण झाल्यास अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य कुंठित होते. लोकशाही व्यवस्थेत वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि खासगीपणा हे मूलभूत मूल्य मानले जाते. नागरिकांना सतत निरीक्षणाखाली न ठेवता, निर्भयपणे विचार मांडण्याचा, संघटित होण्याचा आणि विरोध नोंदवण्याचा अधिकार लोकशाहीचा गाभा आहे. मात्र AI आधारित पाळत यंत्रणा विशेषतः चेहरा ओळख प्रणाली, डिजिटल ट्रॅकिंग, आणि मोठ्या प्रमाणावर CCTV नेटवर्क या मूल्यांना थेट आव्हान देतात. भारतात अनेक महानगरांमध्ये सार्वजनिक ठिकाणी AI-सक्षम CCTV कॅमेऱ्यांचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला असून, दिल्ली शहरातच अंदाजे तीन लाखांहून अधिक CCTV कॅमेरे कार्यरत असल्याचे विविध प्रशासकीय अहवालांमध्ये नमूद केले जाते. या कॅमेऱ्यांना चेहरा ओळख तंत्रज्ञान जोडले जात असल्याने नागरिकांच्या हालचाली, वर्तन आणि सामाजिक सहभागावर सातत्याने नजर ठेवणे शक्य होते.

या प्रकारच्या पाळत यंत्रणांचा सर्वात गंभीर परिणाम अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर होतो. सामाजिक-राजकीय संशोधनात याला “Chilling Effect” असे संबोधले जाते—म्हणजे नागरिक सतत निरीक्षणाखाली असल्याची जाणीव झाल्यास ते स्वतःहूनच बोलणे, टीका करणे किंवा आंदोलनात सहभागी होणे टाळतात. उदाहरणार्थ, दिल्ली पोलिसांनी सार्वजनिक सुरक्षेसाठी चेहरा ओळख तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याचे अनेकदा जाहीर केले असले, तरी याच तंत्रज्ञानाचा वापर आंदोलकांची ओळख पटवण्यासाठीही करण्यात आल्याची उदाहरणे समोर आली आहेत. एका अभ्यासानुसार, पाळत वाढलेल्या परिसरात राजकीय सभामधील नागरिकांचा सहभाग १०-१५ टक्क्यांनी घटल्याचे निरीक्षण नोंदवले गेले आहे. ही आकडेवारी सूचित करते की AI आधारित निरीक्षण केवळ

गुन्हेगारी नियंत्रणापुरते मर्यादित न राहता, लोकशाहीतील सक्रिय नागरिकत्वालाच बाधा पोहोचवते.

याशिवाय, डिजिटल ट्रेकिंग आणि डेटासंकलन यामुळे नागरिकांचा खासगीपणा गंभीरपणे धोक्यात येतो. स्मार्टफोन ॲप्स, सार्वजनिक Wi-Fi, आधार-आधारित प्रमाणीकरण आणि स्मार्ट सिटी प्लॅटफॉर्म यांच्या माध्यमातून प्रचंड प्रमाणावर वैयक्तिक डेटा संकलित केला जातो. एका डिजिटल हक्कांवरील अहवालानुसार, भारतात शहरी नागरिक दररोज सरासरी ५०-६० डिजिटल डेटा पॉइंट्स मागे ठेवतो—ज्यात लोकेशन, व्यवहार, हालचाली आणि सामाजिक वर्तनाचा समावेश असतो. या डेटावर AI अल्गोरिदमद्वारे विश्लेषण केल्यास “संभाव्य धोका”, “संशयित वर्तन” किंवा “जोखमीचे नागरिक” अशा वर्गीकरणाची शक्यता निर्माण होते. अशा परिस्थितीत लोकशाहीतील नागरिक हा स्वतंत्र राजकीय घटक न राहता, नियंत्रणाखालील डेटा-विषय (data subject) बनतो. त्यामुळे AI आधारित पाळत व्यवस्था ही केवळ तांत्रिक नव्हे, तर लोकशाहीच्या नैतिक आणि मूल्यात्मक पायाभूत रचनेलाच हादरा देणारी ठरते.

फुकोच्या सत्तासिद्धांतानुसार, सतत निरीक्षण ही सत्तेची प्रभावी यंत्रणा आहे. AI मुळे ही पाळत अधिक अदृश्य व प्रभावी बनते. उदाहरणार्थ, सार्वजनिक ठिकाणी वापरल्या जाणाऱ्या AI कॅमेऱ्यांमुळे नागरिकांना कोण पाहत आहे, याची जाणीवही राहत नाही. हे लोकशाही मानवतावादाच्या विरोधात जाते. भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने खासगीपणाचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार असल्याचे मान्य केले असले तरी AI च्या वाढत्या वापरामुळे या अधिकाराची व्याप्ती संकुचित होत असल्याचे दिसते.

4.2 समतेचा प्रश्न आणि अल्गोरिदमिक पक्षपात

समता हे लोकशाहीचे केवळ घटनात्मक तत्त्व नसून तिचे नैतिक अधिष्ठान आहे. भारतीय राज्यघटनेतील Article 14 “कायद्यापुढे समानता” या तत्त्वावर आधारित असून, राज्याने कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता न्याय्य व समताधिष्ठित वर्तन करावे, अशी अपेक्षा व्यक्त करते. तथापि, AI प्रणाली ज्या डेटावर प्रशिक्षित केल्या जातात, तो डेटा समाजातील विद्यमान सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक भेदभाव प्रतिबिंबित करतो. परिणामी, AI तटस्थ (neutral) निर्णयकर्ता न राहता समाजातील असमानता पुनरुत्पादित करणारे साधन ठरते (Kulkarni, 2021). उदा, कल्याणकारी योजनांसाठी लाभार्थी ओळखताना वापरल्या जाणाऱ्या AI-आधारित डेटा प्रणालींमध्ये शहरी, साक्षर व डिजिटलदृष्ट्या सक्षम लोकांचा डेटा अधिक प्रमाणात उपलब्ध असतो. ग्रामीण, आदिवासी किंवा स्थलांतरित लोकांचा डेटा अपुरा किंवा त्रुटीपूर्ण असल्यामुळे त्यांना योजनांपासून वंचित राहावे लागते. देशपांडे (2022)

यांच्या मते, ही परिस्थिती “डिजिटल समतेचा भ्रम” निर्माण करते—जिथे तंत्रज्ञान सर्वांसाठी समान असल्याचे भासते, पण प्रत्यक्षात सामाजिक विषमता अधिक तीव्र होते. जागतिक पातळीवर अमेरिकेतील Predictive Policing आणि Risk Assessment Algorithms ही याची ठळक उदाहरणे आहेत. या प्रणाली पूर्वीच्या गुन्हेगारी डेटावर आधारित असल्यामुळे आफ्रिकन-अमेरिकन व अल्पसंख्याक समुदायांना “उच्च जोखीम” गट म्हणून अधिक प्रमाणात वर्गीकृत केले जाते. नोबल (2018) यांच्या अभ्यासानुसार, हा अल्गोरिदमिक पक्षपात नव्या स्वरूपाचा नसून “कोडमध्ये रूपांतरित झालेला जुना भेदभाव” आहे. लोकशाहीच्या दृष्टीने हे अत्यंत धोकादायक आहे, कारण ते न्यायालयीन व प्रशासकीय निर्णयांमध्ये संरचनात्मक अन्यायाला वैधता देते. भारतीय संदर्भातही आधार-आधारित प्रणालींमध्ये वृद्ध, अपंग, आणि हातमजूर वर्गाला बायोमेट्रिक अपयशामुळे लाभ नाकारले गेल्याची उदाहरणे आढळतात. पाटील (2023) यांच्या मते, येथे समस्या केवळ तांत्रिक नसून ती सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेशी निगडित आहे. AI जर “समान संधी” देण्याऐवजी “समान डेटा” या तत्त्वावर चालत असेल, तर लोकशाहीतील समतेचा गाभाच धोक्यात येतो.

म्हणूनच राज्यशास्त्रीय विश्लेषणातून असे स्पष्ट होते की AI-आधारित शासन हे डेटा-आधारित तटस्थता आणि मूल्याधारित समता यांच्यातील संघर्षाचे क्षेत्र आहे. समतेचे लोकशाही तत्त्व जपायचे असल्यास AI प्रणालींचे सामाजिक संदर्भ, ऐतिहासिक भेदभाव आणि वंचित गटांचा अनुभव लक्षात घेणे अनिवार्य ठरते. अन्यथा AI हे लोकशाहीतील “न्याय्य राज्य” (Just State) न बनता “कार्यक्षम पण असमान राज्य” निर्माण करण्याचा धोका निर्माण करते. त्यामुळे निर्णयप्रक्रियेत अल्गोरिदमिक पक्षपात निर्माण होतो. उदाहरणार्थ, शहरी व डिजिटलदृष्ट्या सक्षम लोकांचा डेटा जास्त उपलब्ध असल्याने ग्रामीण व गरीब नागरिक AI आधारित योजनांमध्ये मागे पडतात. अशा परिस्थितीत तंत्रज्ञान सामाजिक अन्याय कमी करण्याऐवजी वाढवते. राज्यशास्त्रीय दृष्टीने हे “डिजिटल विषमता” (Digital Inequality) लोकशाहीच्या समतेच्या तत्त्वाला थेट आव्हान देते.

4.3 उत्तरदायित्व आणि नैतिक जबाबदारीचा प्रश्न

लोकशाही शासनव्यवस्थेचा एक मूलभूत पाया म्हणजे उत्तरदायित्व लोकप्रतिनिधी, प्रशासकीय अधिकारी आणि शासनसंस्था हे त्यांच्या निर्णयांसाठी नागरिकांसमोर जबाबदार असतात. नागरिकांना चुकीच्या निर्णयाविरोधात दाद मागण्याचा, प्रश्न उपस्थित करण्याचा आणि न्याय मिळवण्याचा अधिकार असतो. मात्र AI-आधारित निर्णयप्रक्रियेमुळे ही

पारंपरिक उत्तरदायित्वाची साखळी विस्कळीत होत आहे. कारण निर्णय “कोण घेतो?” हा प्रश्न स्पष्ट राहत नाही (Kulkarni, 2021). AI प्रणाली निर्णय घेताना अल्गोरिदम, डेटा आणि स्वयंचलित मॉडेल्सवर अवलंबून असते. त्यामुळे जर एखादा निर्णय चुकीचा ठरला, तर त्याची नैतिक व कायदेशीर जबाबदारी नेमकी कोणाची, हे ठरवणे कठीण होते. उदाहरणार्थ, जर AI प्रणालीने एखाद्या गरीब नागरिकाला चुकीच्या निकषांवर शासकीय लाभ नाकारला, तर तो नागरिक कोणाकडे दाद मागणार—स्थानिक अधिकारी, सॉफ्टवेअर विकसित करणारी कंपनी की संपूर्ण राज्य यंत्रणा? देशपांडे (2022) यांच्या मते, ही परिस्थिती “उत्तरदायित्वाचे विघटन” घडवून आणते, जे लोकशाहीसाठी अत्यंत धोकादायक आहे. भारतीय संदर्भात आधार-आधारित सेवा वितरण हे याचे ठळक उदाहरण आहे. अनेक प्रकरणांमध्ये बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण अयशस्वी ठरल्यामुळे वृद्ध, अपंग किंवा कष्टकरी नागरिकांना रेशन, पेन्शन किंवा आरोग्यसेवा नाकारल्या गेल्या. अशा वेळी स्थानिक अधिकारी अनेकदा “सिस्टमची चूक” असा खुलासा करतात. पाटील (2023) यांच्या निरीक्षणानुसार, येथे निर्णय मानवी अधिकाऱ्याने नाकारलेला नसून AI प्रणालीने घेतलेला असल्यामुळे नागरिकांचा न्याय मिळवण्याचा मार्ग अधिकच गुंतागुंतीचा बनतो.

जागतिक पातळीवरही AI आधारित Risk Assessment Tools आणि Automated Welfare Systems यांच्यावर तीव्र टीका झाली आहे. Eubanks (2018) यांच्या अभ्यासानुसार, अमेरिकेतील काही राज्यांमध्ये AI प्रणालींमुळे हजारो गरीब कुटुंबांना सामाजिक सुरक्षा योजनांमधून वगळण्यात आले, परंतु निर्णय प्रक्रियेची पारदर्शकता नसल्यामुळे प्रभावित नागरिकांना प्रभावी अपील करता आले नाही. त्या या प्रक्रियेला “Automated Inequality” असे संबोधतात—जिथे तंत्रज्ञान केवळ असमानता वाढवत नाही, तर तिची जबाबदारीही अदृश्य करते.

राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, उत्तरदायित्वाचा हा अभाव लोकशाही शासनाच्या नैतिक अधिष्ठानालाच कमजोर करतो. लोकशाहीत सत्ता ही मानवी विवेक, नैतिक जबाबदारी आणि सार्वजनिक उत्तरदायित्वावर आधारित असते. जर निर्णय “अल्गोरिदमने घेतले” असे सांगून राज्य स्वतःला जबाबदारीतून मुक्त करत असेल, तर ते लोकशाहीच्या आत्म्याशी विसंगत ठरते (Kamble, 2020). म्हणूनच अनेक अभ्यासकांचा आग्रह आहे की AI हे निर्णय घेणारे अंतिम प्राधिकरण नसून, मानवी देखरेखीखालील साधन असावे. या पार्श्वभूमीवर, लोकशाही टिकवण्यासाठी AI शासनात स्पष्ट उत्तरदायित्व यंत्रणा, अपीलची मानवी प्रक्रिया, आणि राज्याची अंतिम नैतिक जबाबदारी निश्चित करणे अनिवार्य ठरते. अन्यथा AI-आधारित प्रशासन हे कार्यक्षम Knowledgeable Research (KR) 2026, vol.5, Issue.02

असले तरी लोकशाहीदृष्ट्या अविश्वसनीय ठरण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

4.4 मानवी प्रतिष्ठेचा न्हास

मानवतावादाचा केंद्रबिंदू म्हणजे मानवी प्रतिष्ठा. लोकशाही शासनव्यवस्थेत नागरिकाला केवळ प्रशासनाचा घटक (unit) न मानता संवेदनशील, नैतिक आणि सामाजिक अस्तित्व असलेला मानव म्हणून पाहिले जाते. भारतीय राज्यघटनेतील प्रस्तावना तसेच Article 21 मधील “जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकार” ही संकल्पना मानवी प्रतिष्ठेच्या संरक्षणावर आधारित आहे. मात्र AI-आधारित शासनात नागरिकांना अनेकदा डेटा प्रोफाइल, अल्गोरिदमिक स्कोअर किंवा डिजिटल आयडी म्हणून पाहिले जात असल्याचे दिसून येते. कुलकर्णी (2021) यांच्या मते, ही प्रक्रिया नागरिकांचे “मानवीकरण” न करता त्याचे “डेटाकरण” करते, जे लोकशाही मानवतावादाशी विसंगत आहे. AI प्रणाली निर्णय घेताना भावनिक स्थिती, सामाजिक संदर्भ, आकस्मिक परिस्थिती किंवा मानवी वेदना लक्षात घेऊ शकत नाही. उदाहरणार्थ, AI-आधारित कल्याणकारी प्रणालीमध्ये एखाद्या विधवा महिलेला किंवा अपंग व्यक्तीला लाभ नाकारताना तिची वैयक्तिक स्थिती, आरोग्य, किंवा सामाजिक असुरक्षितता विचारात घेतली जात नाही. देशपांडे (2022) यांच्या निरीक्षणानुसार, येथे नागरिकाला “अनन्य मानव” न मानता “मानक डेटासेट” म्हणून हाताळले जाते. यामुळे शासन आणि नागरिक यांच्यातील मानवी संबंध तुटक व अमानवी स्वरूपाचा होण्याचा धोका निर्माण होतो. जागतिक स्तरावरही ही समस्या प्रकर्षाने दिसते. यांच्या मानवी प्रतिष्ठा व राजकीय कृतीविषयक विचारांच्या आधारे आधुनिक अभ्यासक AI-आधारित शासनावर टीका करतात. Zuboff (2019) यांच्या मते, AI-आधारित प्रशासकीय व्यवस्था नागरिकांच्या वर्तनाचा अंदाज घेऊन त्याचे नियंत्रण करण्याचा प्रयत्न करते, ज्यामुळे मानव हा स्वायत्त नैतिक घटक न राहता पूर्वानुमान करता येणारा यांत्रिक घटक बनतो. हीच प्रक्रिया राज्यशास्त्रात “मानवाचे यांत्रिकीकरण” म्हणून ओळखली जाते.

भारतीय संदर्भात आधार-आधारित प्रणाली हे याचे ठळक उदाहरण आहे. अनेक वेळा बायोमेट्रिक अपयशामुळे वृद्ध, अपंग किंवा मजूर नागरिकांना अन्नधान्य किंवा पेन्शन मिळत नाही. अशा वेळी “सिस्टमने ओळख नाकारली” हा तांत्रिक युक्तिवाद मानवी वेदनेवर मात करतो. पाटील (2023) यांच्या मते, येथे तंत्रज्ञान मानवी प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्याऐवजी तिचे अवमूल्यन करते, कारण नागरिकाचा अनुभव आणि अस्तित्व मशीनच्या प्रमाणीकरणावर अवलंबून राहतो. राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, मानवाला यंत्रमानवाशी समतुल्य मानणे ही लोकशाही

मूल्यांच्या मूळ गाभ्यालाच छेद देणारी बाब आहे. लोकशाही ही मानवी विवेक, नैतिकता आणि प्रतिष्ठेवर आधारित राजकीय व्यवस्था आहे. जर शासन निर्णयांमध्ये मानवी संवेदना, सहानुभूती आणि सामाजिक न्याय यांना स्थान नसेल, तर ते शासन कार्यक्षम असले तरी लोकशाहीदृष्ट्या अमानवी ठरते (Kamble, 2020). म्हणूनच अनेक अभ्यासकांचा आग्रह आहे की AI-आधारित शासनात मानवी हस्तक्षेप आणि मानवी प्रतिष्ठा केंद्रस्थानी ठेवणारी नैतिक चौकट असणे अत्यावश्यक आहे.

5. लोकशाहीसाठी AI मधील संधी: मानवकेंद्री दृष्टिकोन

AI पूर्णतः नकारात्मक किंवा लोकशाहीविरोधी नाही; उलट योग्य नियमन, नैतिक चौकट आणि मानवी नियंत्रण असल्यास AI लोकशाही शासन अधिक प्रभावी, पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनवू शकते. आधुनिक राज्यात प्रशासकीय यंत्रणा जटिल आणि माहिती-प्रधान झाल्यामुळे निर्णयप्रक्रियेत अचूक व वेगवान माहितीची आवश्यकता वाढली आहे. AI-आधारित डेटा विश्लेषण, पूर्वानुमान आणि निर्णय-सहाय्य प्रणाली यांमुळे धोरणनिर्मितीत तथ्याधारित दृष्टिकोन बळकट होतो (Kulkarni, 2021). राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, हे लोकशाहीतील “मनमानी निर्णय” कमी करून अधिक विवेकी प्रशासनास मदत करते. भारतीय संदर्भात सार्वजनिक सेवा वितरणात AI चा वापर ही याची ठळक संधी आहे. उदाहरणार्थ, काही राज्यांमध्ये आरोग्य व्यवस्थेत रोगनिदानासाठी AI-आधारित प्रणाली वापरून संसाधनांचे नियोजन अधिक प्रभावी केले जात आहे. पाटील (2023) यांच्या मते, अशा प्रणालींमुळे सार्वजनिक सेवांचा वेग वाढतो, खर्च कमी होतो आणि नागरिकांना वेळेत सेवा मिळते. त्याचप्रमाणे, धोरण मूल्यांकनात मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध असलेला डेटा AI च्या साहाय्याने विश्लेषित केल्यास धोरणांचे सामाजिक परिणाम अधिक अचूकपणे समजून घेता येतात. त्यामुळे लोकशाही शासन केवळ प्रतिक्रियात्मक न राहता दूरदृष्टीपूर्ण बनू शकते. या संधीचा लाभ घेण्यासाठी AI ला अंतिम निर्णयकर्ता न बनवता निर्णय-सहाय्यक साधन म्हणून वापरणे आवश्यक आहे. येथेच ही संकल्पना लोकशाही AI साठी निर्णायक ठरते. या संकल्पनेनुसार, AI प्रणाली निर्णय सुचवू शकते; परंतु अंतिम निर्णय मानवी विवेक, नैतिकता आणि सामाजिक संदर्भ लक्षात घेऊनच घेतला गेला पाहिजे (Deshpande, 2022). मानवी हस्तक्षेपाशिवाय AI वापरल्यास कार्यक्षमता वाढू शकते, पण लोकशाही उत्तरदायित्व आणि मानवी प्रतिष्ठा धोक्यात येऊ शकते. याशिवाय, लोकशाही शासनात AI च्या वापरावर संसदीय नियंत्रण आणि न्यायालयीन पुनरावलोकन अनिवार्य आहे. संसदेद्वारे धोरणात्मक मार्गदर्शन आणि कायदेशीर चौकट दिली गेली पाहिजे, तर न्यायालयांनी AI-आधारित निर्णयांवर घटनात्मक मूल्यांच्या आधारे देखरेख करावी (Kamble, 2020). अशा बहिस्तरीय नियंत्रणामुळे

AI हे लोकशाही सशक्तीकरणाचे साधन ठरू शकते, न की मानवी विवेकाला बाजूला सारणारे तंत्रज्ञान. त्यामुळे राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, AI आणि मानवतावाद यांच्यातील संघर्ष अपरिहार्य नसून, योग्य रचनेत तो समन्वयात रूपांतरित केला जाऊ शकतो.

6. भारतीय लोकशाहीसाठी मानवकेंद्री AI धोरणाची गरज

भारतीय राज्यघटना ही मूलतः मानवतावादी मूल्यांवर आधारित सामाजिक करार आहे. प्रस्तावनेतील न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये केवळ तात्त्विक घोषणाच नसून शासनाच्या प्रत्येक धोरणाला दिशा देणारी नैतिक चौकट आहेत. म्हणूनच भारताने AI धोरण आखताना केवळ तांत्रिक कार्यक्षमता किंवा आर्थिक लाभ यांवर भर न देता नैतिकता, समता आणि सामाजिक न्याय यांना प्राधान्य देणे घटनात्मकदृष्ट्या अपरिहार्य ठरते (Kamble, 2020). राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, AI धोरण हे “डिजिटल प्रशासनाचे साधन” न राहता “घटनात्मक मूल्यांचे विस्तारक माध्यम” असले पाहिजे. भारतात सध्या प्रस्तावित AI धोरणांमध्ये नवोन्मेष, स्टार्टअप आणि आर्थिक स्पर्धात्मकता यांवर अधिक भर दिसून येतो. मात्र देशपांडे (2022) यांच्या मते, जर धोरणनिर्मितीत नैतिक परिणामांचा सखोल विचार केला गेला नाही, तर AI तंत्रज्ञान सामाजिक विषमता कमी करण्याऐवजी अधिक तीव्र करू शकते. उदाहरणार्थ, डिजिटल साक्षरतेत असमानता असलेल्या समाजात AI-आधारित सेवा लागू केल्यास, लाभार्थी तेच ठरतात जे आधीच सक्षम आहेत. त्यामुळे समानतेऐवजी निवडक समावेशन घडते, जे सामाजिक न्यायाच्या घटनात्मक संकल्पनेशी विसंगत आहे. म्हणूनच AI धोरणनिर्मितीत केवळ तांत्रिक तज्ज्ञ नव्हे, तर नागरिक समाज, सामाजिक कार्यकर्ते, कायदेतज्ज्ञ आणि वंचित घटकांचे प्रतिनिधी यांचा सहभाग असणे अत्यावश्यक आहे. पाटील (2023) यांच्या मते, ही सहभागी प्रक्रिया लोकशाही वैधता निर्माण करते आणि AI निर्णयांवरील सार्वजनिक विश्वास वाढवते. AI जर नागरिकांच्या आयुष्यावर थेट परिणाम करणारे साधन असेल, तर त्याच्या नियमावलीत नागरिकांचा आवाज असणे ही लोकशाहीची मूलभूत अट आहे. या संदर्भात सर्वात महत्त्वाची भूमिका म्हणजे AI हे साधन आहे, अंतिम निर्णयकर्ता नव्हे ही स्पष्ट घटनात्मक भूमिका निश्चित करणे. लोकशाहीत अंतिम निर्णय मानवी विवेक, नैतिक जबाबदारी आणि घटनात्मक मूल्यांच्या आधारे घेतला गेला पाहिजे. कुलकर्णी (2021) यांच्या मते, AI ला अंतिम प्राधिकरण मानणे म्हणजे लोकशाहीतील मानवी सार्वभौमत्वाला तांत्रिक सार्वभौमत्वाच्या अधीन करणे होय. म्हणूनच “Human-in-the-loop” ही संकल्पना भारतीय लोकशाहीसाठी केवळ तांत्रिक उपाय नसून घटनात्मक आवश्यकता आहे.

अशा प्रकारे, भारतीय राज्यघटनेच्या मानवतावादी अधिष्ठानाशी सुसंगत AI धोरण न राबविल्यास लोकशाहीचे मानवी स्वरूप टिकवणे कठीण ठरेल. कार्यक्षम पण अमानवी शासन ही लोकशाहीची दिशा ठरू शकत नाही. त्यामुळे भारतासाठी आव्हान हे AI स्वीकारण्याचे नसून, AI ला घटनात्मक मूल्यांच्या चौकटीत बांधण्याचे आहे जिथे तंत्रज्ञान मानवाच्या सेवेत राहिल, मानव तंत्रज्ञानाच्या अधी

7. निष्कर्ष

लोकशाही शासनात AI ही अपरिहार्य वास्तवता आहे; मात्र तिचा वापर मानवतावादी मूल्यांच्या चौकटीत न केल्यास लोकशाही व्यवस्थेचा आत्माच धोक्यात येऊ शकतो. कार्यक्षमता आणि मानवता यामध्ये समतोल राखणे हेच आधुनिक लोकशाहीसमोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे. म्हणूनच राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून मानवकेंद्री, उत्तरदायी आणि नैतिक AI शासन ही काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची

- 1) कुलकर्णी, र. (2021). लोकशाही आणि आधुनिक तंत्रज्ञान. पुणे: देशमुख प्रकाशन.
- 2) पाटील, अ. (2023). डिजिटल युगातील राज्यसत्ता. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
- 3) देशपांडे, स. (2022). मानवतावाद: संकल्पना आणि समकालीन संदर्भ. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.

4) मराठी विश्वकोश मंडळ. (2018). लोकशाही. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य विश्वकोश निर्मिती मंडळ.

5) देशपांडे, स. (2022). डिजिटल तंत्रज्ञान आणि सामाजिक न्याय. नागपूर: साधना प्रकाशन.

6) Noble, S. U. (2018). Algorithms of Oppression. New York: NYU Press.

6) Eubanks, V. (2018). Automating Inequality. New York: St. Martin's Press.

7) Kamble, S. (2020). लोकशाही, नैतिकता आणि राज्यसत्ता. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.

8) Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism. New York: PublicAffairs.

9) Deshpande, S. (2022). मानवतावाद आणि तांत्रिक प्रशासन. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.